

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Homepage: <https://jic.uk.ac.ir>

Iranian Civilization Research, Volume 7, Issue 1 - Serial Number 13, June 2025

An Analytical and Critical Study of the History of the Parthians in Ibn Balkhi's Farsnameh

Farshid Naderi¹ | Masoumeh Hayati²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: F.naderi@scu.ac.ir OrcID: 0000-0002-3944-0180
2. Master's student of ancient Iranian history, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. E-mail: ma-hayati@stu.scu.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: <i>Research Article</i> Article history: Received: 12 Jan 2025 Revised: 28 April 2025 Accepted: 01 June 2025 Published online: 25 June 2025 Keywords: <i>Ibn Balkhi,</i> <i>Islamic sources,</i> <i>Farsnameh,</i> <i>Parthians,</i> <i>Piri Ashghani.</i>	In most Islamic sources, information about the Parthians is limited, ambiguous, and sometimes distorted and complex. Farsnameh, written by Ibn Balkhi, like other Islamic sources, provides a rather brief account of the Parthians. The History of al-Tabari and The History of Prophets and Kings by Hamza al-Isfahani are considered among the main sources used by Ibn Balkhi. However, a closer examination of Ibn Balkhi's report on the Parthians indicates that he also drew upon other sources. In some instances, his account corresponds with the actual history of the Parthians. Through deeper investigation of Ibn Balkhi's report, one can trace reflections of historical realities. In this study, the narrative of the Farsnameh regarding the Parthians is critically examined using analytical and comparative methods. A comparative review of the history of the Parthians in Farsnameh with earlier and contemporary sources is of particular importance. Another key point of this research is the examination of certain significant pieces of information in Ibn Balkhi's report that are not found in the sources he used or in other existing sources. An additional aspect of the study's significance lies in the novel and fresh details in Ibn Balkhi's account of the Parthians. Based on the findings and results of the research, one should note the identification of "Shapur ibn Ashkan" mentioned in Ibn Balkhi's report with "Phraates IV," the Parthian king. Ibn Balkhi's reference to the office of na'ib al-saltanah (viceroy) is another noteworthy point. His report of a king named "Firuz ibn Hormoz" is unprecedented in other sources and warrants further investigation. The mention of Ashk ibn Ashkan as the second Parthian king is another significant point in Ibn Balkhi's report. In modern chronology, the legitimacy of the reign of Arsaces, the successor of Arsaces I, has gained more recognition over that of Tiridates. This study aims to achieve a clearer understanding of Ibn Balkhi's intriguing account of a figure referred to as "Pir-e Ashghani" by consulting other sources. The central issue of the present research is to highlight certain pieces of information in Ibn Balkhi's narrative of the Parthians that are innovative and novel.

Cite this article: Naderi, Farshid., Hayati, Masoumeh. (2022). An Analytical and Critical Study of the History of the Parthians in Ibn Balkhi's Farsnameh. *Iranian Civilization Research*, 7 (1), 235-256.

DOI: 10.22103/JIC.2025.25215.1433

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

English Extended Abstract

1. Introduction

In most Islamic-era sources, the history of the Parthians is obscure and confusing. Writers of the Islamic period present different chronologies of Parthian history. Farsnama by Ibn Balkhi is among these Islamic sources. Ibn Balkhi, drawing upon Tarikh al-Tabari, The History of the Prophets and Kings, and other unnamed sources, provides a narrative of Iran's history after the fall of Alexander and during the Parthian era.

This study undertakes a comparative analysis of the Farsnama's account with earlier and contemporary sources. The main objective of the present research is to highlight certain pieces of information in Ibn Balkhi's narrative that appear to be new or original. One such noteworthy point is his mention of the position of Na'eb al-Saltanati (Deputy of the Sultan), which is of particular interest. Moreover, his report of a king named "Firooz son of Hormoz" is not found in earlier sources and warrants further investigation. Another significant detail is his reference to Ashk son of Ashkan as the second Parthian king.

In modern chronology, the legitimacy of the reign of Arsaces (Arshak), the successor of Arsaces I, has gained more recognition than that of Tiridates. Furthermore, this study seeks to achieve a clearer understanding of Ibn Balkhi's intriguing account of a figure referred to as "Piri Ashghani" by consulting other sources.

2. Research Methodology

The present study employs analytical and comparative methods to critically examine the account of the Parthians in Ibn Balkhi's Farsnameh. A critical analysis of the text and an effort to reassess certain pieces of information in Ibn Balkhi's report—particularly those with innovative aspects—are among the other objectives of this research.

3. Discussion and Analysis

3.1. The Life and Times of Ibn Balkhi

The name and identity of Ibn Balkhi (d. ca. 510 AH / 1116 CE), the author of Farsnameh, remain almost unknown. Le Strange and Nicholson have pointed out that it was Hamdallah Mustawfi who first referred to the author of Farsnameh as "Ibn Balkhi." Haji Khalifa also mentions him by this name in his book Kashf al-Zunun. Edward Browne speculated that he might be the same person as Abu Zayd Ahmad ibn Sahl al-Balkhi, author of Suwar al-Aqalim; however, considering Ahmad ibn Sahl's lifetime (236–322 AH / 850–934 CE), such an assumption seems implausible. In Farsnameh, Ibn Balkhi writes that although he was of Balkh origin, he was raised in Fars. His grandfather governed Fars during the time of Rukn al-Dawla Khumartagin under the Seljuk Sultan Barkiyaruq and served as the mustawfi (financial administrator) of Fars around 492 AH / 1099 CE. Ibn Balkhi came to Fars during this period and, as evidenced by Farsnameh, became familiar with the region's history, geography, economy, and political structure. Consequently, Sultan Abu Shuja Muhammad, brother and successor of Barkiyaruq, commissioned him to write Farsnameh, a work covering the ancient history of Iran—especially Fars—and its cities and settlements. The exact date of Farsnameh's completion is not known, but since the book is dedicated to Sultan Abu Shuja

English Extended Abstract

Muhammad and mentions Atabeg Chawli as still alive in 510 AH / 1116 CE, it can be inferred that the work was completed before the end of the first decade of the 6th century AH. No other work by Ibn Balkhi has survived, although he intended to write another book on history covering the period from the Prophet Muhammad's time up to his own (Barg Nisi, 1399: vol. 3, 135, under "Ibn Balkhi"; Rahmani Valeri & Joghtayi, 1383: vol. 3, 112–113).

3.2. The Parthians in Farsnameh

In one part of his book, Ibn Balkhi provides a list of Parthian kings and in a separate section, under the account of different dynasties, he focuses on "Arshak I." At the beginning of the Parthian history, he writes:

"Their reign lasted four hundred and twenty-nine years. There is much disagreement among historians and genealogists regarding their names and numbers. However, what seems most accurate is what has been mentioned here: their total is twenty kings." (Farsnameh, Ibn Balkhi, 1384: 16)

Various sources agree on the identity of the first Parthian king, "Ashk" (Arsaces), and most place the length of his reign at ten years (Tabari, 1362: vol. 2, 497–499; Isfahani, 1346: 22; Mujmal al-Tawarikh wa al-Qasas, 1318: 58; Bal'ami, 1353: vol. 2, 731). Thousands of coins attributed to the first two Parthian kings—Arsaces I and his son Arsaces II—have been discovered in northeastern Iran, confirming their historical existence beyond doubt (Wolski, 1383: 21–22).

Farsnameh also reports the presence of Jesus (peace be upon him) during the reign of Shapur ibn Ashkan:

"The Messiah (peace be upon him) came to Palestine at the end of his reign." (Ibn Balkhi, 1384: 17)

According to the actual chronology of Parthian kings, Phraates IV reigned from 39 BCE to 2/3 BCE (Wolski, 1383: 224). Additionally, Farsnameh gives Shapur ibn Ashkan a reign of sixty years—the longest reign among the Parthian kings listed in the book. In historical timelines of the Parthians, Phraates IV is usually noted for having the longest reign, approximately thirty-six or thirty-seven years.

A very important aspect of the Farsnameh account is the mention of the kings "Firuz ibn Hormoz" and "Khosrow ibn Maladan," which includes references to the concept of na'ib al-saltanah (regency or viceroyalty) during the Parthian era. After the death of Hormoz ibn Balash, his uncle Narseh assumed control of the kingdom. Therefore, Narseh held the position of viceroy. Ibn Balkhi also writes that Khosrow, a cousin of Balash, governed the realm until Balash's son came of age and succeeded his father. Thus, it is likely that Khosrow also served as a viceroy.

In actual Parthian history, instances of na'ib al-saltanah have been documented. Four such instances are recorded: two involve female viceroys, and two describe kings sharing power with their sons and heirs. First, after the death of Mithridates I, since his son Phraates II was still young, his mother Rinnu briefly acted as regent. The second example is Musa, wife of Phraates IV. After giving birth to a son named Phraatakes, she became queen, poisoned Phraates IV, and then married her son, who became Phraates V, and ruled alongside him (Khan-Moradi, 1396: 54–57).

Third, Orodes II appointed his son Pacorus as viceroy (Shipman, 1386: 84). Pacorus was a highly capable and renowned prince; although he was heir apparent, he also had the authority to mint

English Extended Abstract

coins in his own name (Bivar, 1389: vol. 3, 159). Fourth, toward the end of Vologases I's reign, coins from Seleucia depict both Vologases I and his son Pacorus II. It is unclear whether this indicates a power struggle or if Vologases I officially appointed his son as viceroy (Shipman, 1386: 105; Bivar, 1389: vol. 3, 186; Wolski, 1383: 197).

Therefore, Ibn Balkhi's references to the regency system (na'ib al-saltanah) in the Parthian era deserve serious scholarly consideration.

4. Conclusion

Through analytical and critical examination of the account of the Parthians in Farsnameh, several key points emerge. Farsnameh mentions the dispatch of an important message by "Ashk, son of Dara" to the local rulers (Maluk al-Tawa'if), in which he sought their assistance in the war against the Romans and was treated with respect. This specific message, as presented by Ibn Balkhi, is not mentioned in other sources. As previously noted, it appears to have been a letter spoken in the first-person singular, where Ashk directly addresses the regional kings. An examination of various sources reveals no such tone associated with this matter. It is likely that Ibn Balkhi either utilized texts he does not name or independently composed this version by comparing different sources and writing it in this style for his book.

Farsnameh also reports that Jesus appeared during the reign of "Shapur ibn Ashkan." In other sources such as The History of Prophets and Kings by Hamza al-Isfahani and Mujmal al-Tawarikh wa al-Qasas, Shapur is noted for his wars with the Romans. Given the significant wars between the Parthians and the Romans during the reign of Phraates IV and the approximate overlap between the birth of Jesus and his reign, the possibility of equating Phraates IV with Shapur ibn Ashkan is quite strong. In both actual Parthian history and Ibn Balkhi's report, Phraates IV and Shapur ibn Ashkan are assigned the longest reigns, respectively.

The brief account in Farsnameh regarding the accession of "Firuz ibn Hormoz" to the throne is not found in other sources—particularly not in The History of Prophets and Kings by Hamza al-Isfahani or The History of al-Tabari, which were among the main sources used by Ibn Balkhi. Analyzing the accounts of the kings "Firuz ibn Hormoz" and "Khosrow ibn Maladan" in Farsnameh reveals the role of na'ib al-saltanah (viceroy or regent). In Parthian history, there are four recorded cases of this role:

1. Queen Rinnu, who became regent for her young son Phraates II after the death of Mithridates I.
2. Queen Musa, during the reign of Phraates V, who first bore him a son named Phraatakes, then poisoned Phraates IV and married her son, co-ruling with him.
3. Orodes II appointed his son Pacorus as viceroy.
4. Pacorus II, who served as co-ruler or viceroy alongside his father Vologases I.

In Farsnameh, after "Gudarz the Great of the Ashkans," a king named "Piri Ashghani, son of Gudarz the Great," is mentioned. This king's name also appears in Tajarib al-Umam by Miskawayh. In other sources, such as those by Tabari, Masudi, Maqdisi, and Ferdowsi, the king following Gudarz is called "Bizhan." If we consider "Gudarz the Great ibn Ashkanan" to be the same as the Gudarz mentioned in those other sources, and if we study the king who succeeded him, we notice that aside from variations in the name, the successor is usually identified as either Gudarz's son or nephew. The length of this king's reign is consistently given as twenty to twenty-one years. It is

English Extended Abstract

therefore plausible to conclude that during the process of manuscript transmission, scribes may have made errors in recording this name, leading to the various forms such as “Piri,” “Abzan,” “Narseh,” “Vizhen,” “Bizhan,” “Vanhon,” “Vijn,” “Bizen,” and “Nizer.”

Some of the kings named in Farsnameh, such as Ashk, Balash, Khosrow, Blashan, Ardavan, Khosrow (again), and Gudarz, can also be found in the actual chronology of Parthian rulers. However, names such as Shapur, Bahram, Hormoz, Narseh, and Narsi do not correspond to any historically confirmed Parthian kings. Since the *xwadāy-nāmag* (Book of Kings) was compiled during the Sasanian period, and the compilers had only vague recollections of the Parthians, such names found their way into the *xwadāy-nāmag* and later into post-Islamic sources like Farsnameh. Ibn Balkhi’s accounts of kings like Ashk I, Ashk II, and Ardavan IV closely align with actual Parthian history. Ultimately, it can be concluded that Ibn Balkhi, by consulting a variety of sources—especially The History of al-Tabari and The History of Prophets and Kings by Hamza al-Isfahani—endeavored to present a relatively accurate history of the Parthians, and to a certain extent, succeeded in doing so.

بررسی تحلیلی و انتقادی تاریخ اشکانیان در فارسنامه ابن بلخی

فرشید نادری^۱ | معصومه حیاتی^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار تاریخ ایران باستان، گروه تاریخ، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: F.naderi@scu.ac.ir
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران باستان، گروه تاریخ، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: ma-hayati@stu.scu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵ کلیدواژه‌ها: ابن بلخی، اشکانیان، پیری اشغانی، فارسنامه، منابع اسلامی.	در بیشتر منابع اسلامی، درباره اشکانیان آگاهی‌های اندک، مبهم و گاه مخدوش و پیچیده‌ای در دست است. «فارسنامه»، نوشته ابن بلخی، مانند دیگر منابع اسلامی، گزارشی نه چندان بلند از اشکانیان به دست می‌دهد. «تاریخ طبری» و «تاریخ پیامبران و شاهان» از حمزه اصفهانی از سرچشمه‌های اصلی مورد استفاده ابن بلخی به شمار می‌روند. با این وجود، بررسی دقیق‌تر گزارش ابن بلخی درباره اشکانیان، نشانگر بهره‌مندی ابن بلخی از منابع دیگری نیز هست. گزارش وی در مواردی با تاریخ واقعی اشکانیان انطباق دارد. با کنکاش بیشتر در گزارش ابن بلخی، می‌توان بازتابی از واقعیت‌های تاریخی را ردیابی کرد. در این پژوهش، روایت فارسنامه درباره اشکانیان با روش تحلیلی و تطبیقی مورد بررسی انتقادی قرار گرفته است. بررسی تطبیقی تاریخ اشکانیان در فارسنامه با منابع پیشین و نیز منابع هم‌روزگار دارای اهمیت است. بررسی برخی آگاهی‌های مهم در گزارش ابن بلخی که در منابع مورد استفاده ابن بلخی و دیگر منابع نیامده از دیگر نکات اهمیت پژوهش حاضر است. از دیگر جنبه‌های اهمیت این پژوهش بایستی به برخی نکات بدیع و تازه در گزارش ابن بلخی درباره اشکانیان اشاره کرد. بر بنیاد یافته‌ها و نتایج پژوهش، بایستی به یکسان‌انگاری «شاپور بن اشکان» مندرج در گزارش ابن بلخی با «فرهاد چهارم» پادشاه اشکانی اشاره کرد. یادکرد ابن بلخی از مقام نایب‌السلطنگی از دیگر نکات حائز اهمیت است. گزارش وی درباره شاهی موسوم به «فیروز بن هرمز» در دیگر منابع سابقه ندارد و نیازمند بررسی بیشتر است. یادکرد اشک بن اشکان به عنوان دومین شاه اشکانی از دیگر نکات حائز اهمیت گزارش ابن بلخی است. در گاهشماری نوین، اعتبار پادشاهی آرشک، جانشین آرشک یکم نسبت به تیرداد فزونی یافته است. در این پژوهش تلاش شده است با بهره‌گیری از دیگر منابع به دیدگاهی روشن از گزارش جالب ابن بلخی درباره شخصیتی موسوم به «پیری اشغانی» دست بیابیم. مسأله بنیادین پژوهش حاضر، برجسته کردن برخی آگاهی‌هایی است که در روایت ابن بلخی درباره اشکانیان جنبه تازگی و ابتکاری دارد.

استناد: نادری، فرشید؛ حیاتی، معصومه (۱۴۰۴). بررسی تحلیلی و انتقادی تاریخ اشکانیان در فارسنامه ابن بلخی. پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۷ (۱)، ۲۳۵-۲۵۶.

DOI: 10.22103/JIC.2025.25215.1433

© نویسنده‌گان

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسئله

تاریخ‌نگاری سنتی ایران که ریشه در انگاره‌های برجای مانده از «خُدای‌نامه» یا همان تاریخ رسمی دوره ساسانی داشت، اشکانیان را با شیوه فرمانروایی نامتمرکزی که داشتند، وارثان اسکندر می‌پنداشت. بر بنیاد همین روایات، در میان این شاهان یا همان «ملوک الطوایف»، شاخه‌ای به نام اشکانیان که بر مغرب و مرکز ایران فرمانروایی می‌کردند از احترام زیادی در میان دیگر شاهان برخوردار بودند. امرای محلی برتری این شاهان را به رسمیت می‌شناختند. با این حال، شاهان اشکانی در جایگاهی نبودند که بتوانند به عزل و نصب پادشاهان ناحیه‌ای بپردازند. بیشتر مورخان اسلامی فهرستی از حدود یازده پادشاه اشکانی با گزارشی کوتاه، مبهم و عموماً بی‌پایه ارائه می‌دهند. از اردوان با عنوان آخرین و مهم‌ترین پادشاه اشکانی یاد می‌کنند. در دوره او بود که اردشیر بابکان، شاهک فرمانگزار فارس و بنیادگذار دودمان ساسانی قیام کرد (یارشاطر، ۱۳۸۹: ۳/ ۴۸۹-۴۹۰). در منابع دوره ساسانی، به ویژه در خُدای‌نامه، درباره سالشمار پادشاهان ایرانی آشفتگی‌های بسیاری وجود داشته است. همین آشفتگی‌ها به منابع فارسی و عربی دوره اسلامی نیز راه پیدا کرده است (خطیبی، ۱۳۹۶: ۲/ ۳۷۶). در سالشمار شاهان اشکانی آشفتگی به گونه‌ای است که مرحوم تقی‌زاده در کتاب فردوسی و شاهنامه او بیان می‌کند: «نگارنده این سطور از کتب متقدمین و مأخذ مختلفه ۱۷ روایت و جدول جداگانه و مستقل در فهرست سلاطین اشکانی جمع کرده‌ام و در مقام مقابله آنها با همدیگر دو جدول را عین همدیگر نیافتم» (تقی‌زاده، ۱۳۴۹: ۱۷۱). گذشته از این کسانی که با بررسی نسخه‌های خطی سر و کار دارند می‌دانند که در دستنویس‌های کتاب‌های تاریخی سالشمار سلسله‌های گوناگون هم از نظر تقدّم و تاخر شاهان و هم از نظر سنوات پادشاهی ایشان با هم فرق دارد. تفاوت این جدول‌ها بیشتر معلول این است که در طول قرن‌ها صاحبان نسخه یا خوانندگان آن، اختلاف اسامی یا سنوات را از منابع دیگر بر حاشیه نسخه نوشته‌اند و به تدریج طی استنساخات دیگر، این حواشی وارد متن شده و موجب اختلاف نصوص را فراهم آورده است (خالقی مطلق، ۱۳۹۱: ۴۴-۴۵/ ۱۰). فارسنامه ابن بلخی از جمله همین منابع اسلامی به شمار می‌رود. ابن بلخی با بهره‌گیری از تاریخ طبری و تاریخ پیامبران و شاهان و دیگر منابع که از آن‌ها نامی نمی‌برد، روایتی از تاریخ ایران پس از سقوط اسکندر و روزگار اشکانیان به دست می‌دهد. در این پژوهش گزارش فارسنامه، با دیگر منابع پیشین و هم‌روزگار، مورد مقایسه تطبیقی قرار می‌گیرد. مسأله بنیادین پژوهش حاضر، برجسته کردن برخی آگاهی‌هایی است که در روایت ابن بلخی درباره اشکانیان جنبه تازگی و ابتکاری دارد. یادکرد ابن بلخی از مقام نایب‌السلطنگی از همین نکات حائز اهمیت است. همچنین گزارش وی درباره شاهی موسوم به «فیروز بن هرمز» در دیگر منابع سابقه ندارد و نیازمند بررسی بیشتر است. یادکرد اشک بن اشکان به عنوان دومین شاه اشکانی از دیگر نکات حائز اهمیت گزارش ابن بلخی است. در گاهشماری نوین، اعتبار پادشاهی آرشک، جانشین آرشک یکم نسبت به تیرداد فرونی یافته است. گذشته از این‌ها، تلاش شده است با بهره‌گیری از دیگر منابع به دیدگاهی روشن از گزارش جالب ابن بلخی درباره شخصیتی موسوم به «پیری اشغانی» دست بیابیم.

۱-۲- پیشینه پژوهش

درباره مباحث کلی مرتبط با فارسنامه ابن بلخی پژوهش‌های گوناگونی صورت گرفته است. جولی اسکات میثمی بخشی از کتاب خود «تاریخ‌نگاری فارسی» را به فارسنامه ابن بلخی اختصاص داده و به شرح و بررسی آن پرداخته است. میثمی ابتدا در چند خط به زندگی ابن بلخی پرداخته و سپس بخش‌هایی از متن کتاب فارسنامه را می‌آورد و به بررسی و نقد آن بخش می‌پردازد. او معتقد است که یکی از دغدغه‌های ابن بلخی این بوده که جایگاه فارس و جمعیت بومی آن را بالا ببرد (میثمی، ۱۳۹۱: ۲۰۹-۲۴۰). مصطفی ندیم در مقاله «سخنی دیگر درباره ارزش تاریخی فارسنامه ابن بلخی» به اهمیت تاریخی فارسنامه و نظرات لسترنج و نیکلسون درباره آن پرداخته است (ندیم، ۱۳۸۰). مقاله «ارزیابی موقعیت اسماعیلیان فارس در فارسنامه ابن بلخی» نوشته علی رضائیان به بررسی باطنی شدن ابوکالیجار حاکم بویی فارس پرداخته است. رضائیان در این مقاله به نقد و بررسی اوضاع فارس در سال‌های آخر حضور آل بویه و آغاز قدرت‌گیری سلاجقه که در فارسنامه آمده است می‌پردازد و هدف مولف فارسنامه از ارائه داستان

باطنی شدن ابوکالیجار را مشخص کردن جهت‌گیری مذهبی مردم فارس بنا به فرمان سلطان محمد سلجوقی می‌داند. از این رو به بررسی اوضاع مذهبی ایران در این عهد می‌پردازد و به بررسی این حوادث پرداخته است (رضائیان، ۱۳۸۰). پژوهش دیگر «بازیابی فرهنگ متعارف ایرانی در تاریخ‌نگاری ابن بلخی (حکمت عملی و فرهنگ شعوبه)» از پروین ترکمنی‌آذر است. این مقاله درباره تاریخ فرهنگی ایران و اندیشه ابن بلخی و چگونگی بازتاب آن در تاریخ‌نگاری اوست (ترکمنی‌آذر، ۱۳۹۱). «افسانه سفر مانی به چین بر پایه فارسنامه ابن بلخی و شرفنامه نظامی» از ابوالقاسم اسماعیل‌پور است که در آن به بررسی سفر مانی به چین در منابع مختلف به‌ویژه فارسنامه و شرفنامه نظامی پرداخته شده است (اسماعیل‌پور، ۱۳۸۲). «هویت ایرانی در اندیشه تاریخ‌نگاری ابن بلخی» از محمدرضا علم و محمدعلی جودکی به شناسایی جایگاه هویت ایرانی در اندیشه ابن بلخی در دوره سلجوقی و تاثیر انگاره‌های هویتی بر نگرش وی در روایت و رخدادها و نگارش فارسنامه می‌پردازد. در این پژوهش ابتدا به هویت ایرانی تاریخ‌نگاری پرداخته می‌شود و ابن بلخی به عنوان دیوانسالاری که در خدمت حکومتی ترک‌تبار بود مورد بررسی قرار گرفته است. استفاده آگاهانه ابن بلخی از زبان فارسی در دوره‌ای که عربی نویسی رواج داشته و همچنین شرح سرگذشت فارس در دوره پیش از اسلام و الگوگیری از ایران‌گرایی در سنت تاریخ‌نگاری و بهره‌گیری از منابع پهلوی نموده‌هایی از هویت ایرانی در فارسنامه ابن بلخی هستند (علم و جودکی، ۱۳۹۳). مقاله «فارسنامه و ابن بلخی» نوشته لیلی محمدی (محمدی، ۱۳۸۲) نیز شایسته یادآوری است. مقالات و جستارهایی که با ماهیت پژوهش کنونی پیوند معنادارتری دارند از این قرارند: زنده‌یاد علیرضا شاپور شهبازی در مقاله‌ای در دانشنامه ایرانیکا، به بررسی گاهشماری و تاریخ اشکانیان در منابع سنتی یا همان منابع اسلامی پرداخته است (Shahbazi, 1986). (542-543) زنده‌یاد ابوالفضل خطیبی نیز در مقاله‌ای با عنوان «اشکانیان در حماسه ملی» که در مجموعه بیست جلدی تاریخ جامع ایران منتشر شده است به بازتاب تاریخ اشکانیان در شاهنامه و دیگر منابع اسلامی از جمله فارسنامه ابن بلخی پرداخته است. فارسنامه ابن بلخی نیز از منابعی است که وی برای بررسی تاریخ اشکانی از آن بهره برده است (خطیبی، ۱۳۹۶: ۲/۳۷۶). هر کدام از این پژوهش‌ها وجهی از فارسنامه را مورد بررسی قرار داده‌اند. با این حال، هیچ‌کدام به شکل مجزا و متمرکز به گزارش اشکانیان در فارسنامه ابن بلخی نپرداخته‌اند. از این رو وجه تمایز مقاله حاضر و جنبه نوآوری آن پرداختن به تاریخ اشکانیان در گزارش ابن بلخی و سنجش و مقایسه انتقادی و تطبیقی آن با دیگر منابع اسلامی است و استخراج نکات بدیع و تازه‌ای در این باره است.

۳-۱- روش و هدف تحقیق

پژوهش حاضر با استفاده از روش تحلیلی و تطبیقی به بررسی انتقادی گزارش اشکانیان در فارسنامه ابن بلخی پرداخته است. تحلیل نقادانه متن و تلاش به منظور تجدیدنظر درباره برخی آگاهی‌های گزارش ابن بلخی که جنبه نوآورانه دارد از دیگر اهداف تحقیق حاضر است.

۲- زندگی، زمانه و نام و نشان ابن بلخی (درگذشت در حدود ۵۱۰ ه.ق. - ۱۱۱۶ م.)

مؤلف فارسنامه تقریباً ناشناخته است. لسترنج و نیکلسون اشاره کرده‌اند که نخستین بار حمدالله مستوفی، نویسنده فارسنامه را «ابن بلخی» خوانده است. حاجی خلیفه نیز در کتاب کشف‌الظنون به همین صورت از او یاد کرده است. ادوارد براون این احتمال را داده که او همان ابوزید احمد بن سهل البلخی، نویسنده صورالاقالیم باشد، اما با توجه به تاریخ زندگی احمد بن سهل در سال‌های ۳۲۶-۳۳۲ ق. / ۸۵۰-۹۳۴ م. نمی‌توان چنین احتمالی را درست پنداشت. ابن بلخی در فارسنامه می‌نویسد اگر چه بلخی نژاد است،

اما در فارس بزرگ شده است. پدربزرگش در زمان رکن‌الدوله خمارتگین از سوی سلطان برکیارق سلجوقی بر فارس حکومت می‌کرد و در حدود ۴۹۲ ق. / ۱۰۹۹ م. مستوفی فارس بود. ابن‌بلخی در این دوران به فارس آمد و آن‌طور که از فارسنامه پیداست با تاریخ و اوضاع طبیعی، اقتصادی و سیاسی آنجا آشنا شد. از این‌رو سلطان ابوشجاع محمد، برادر و جانشین برکیارق، به او دستور داد فارسنامه را که شامل تاریخ کهن ایران به ویژه فارس و شهرها و آبادی‌های آن‌ها است، بنویسد. تاریخ دقیق پایان تالیف فارسنامه مشخص نیست، ولی از آن‌جا که این کتاب به سلطان ابوشجاع محمد تقدیم شده و در آن به اتابک چاولی ۵۱۰ ق. / ۱۱۱۶ م. به عنوان شخص زنده یاد شده است، می‌توان گفت که تالیف آن پیش از پایان نخستین دهه سده ششم قمری به انجام رسیده‌است. از ابن‌بلخی کتابی جز فارسنامه به دست نیامده اما او قصد داشته که کتاب دیگری در تاریخ بنویسد که از دوران پیامبر اسلام تا روزگار خود او باشد (برگ نیسی، ۱۳۹۹: ۳ / ۱۳۵، ذیل «ابن‌بلخی»؛ رحمانی ولری و جغتایی، ۱۳۸۳: ۳ / ۱۱۲-۱۱۳). حمدالله مستوفی از بخش توپوگرافی فارسنامه ابن‌بلخی برای نزهه‌القلوب خود بسیار استفاده کرده‌است و در قرن نوزدهم، حاجی میرزا حسن فسایی عنوان اثر ابن‌بلخی را در فارسنامه ناصری خود تکرار کرد (Bosworth, 1997:4).

در سال ۱۳۳۷ ق. الله‌کرم‌خان حیات‌داوودی، بخش جغرافیایی آن را از روی ترجمه انگلیسی به فارسی ترجمه کرد و در بوشهر به چاپ رسانید، اما متن کامل آن نخستین بار به کوشش لسترنج و نیکلسون در ۱۳۳۹ ق. در چاپخانه دارالفنون کمبریج چاپ شد. همچنین سید جلال‌الدین تهرانی در ۱۳۵۳ متن کامل آن را به ضمیمه سالنامه گاهنامه انتشار داد (برگ نیسی، ۱۳۹۹: ۳ / ۱۳۵، ذیل «ابن‌بلخی»). فارسنامه، به کوشش علی‌نقی بهروزی در سال ۱۳۴۳ در انتشارات اتحادیه مطبوعاتی فارس به چاپ رسیده‌است. این اثر ارزشمند همچنین به توضیح و تحشیه منصور رستگار فسایی و بر بنیاد متن مصحح لیسترانج و نیکلسون، در سال ۱۳۷۴ به چاپ رسیده‌است. نسخه حاضر، علاوه بر متن اصلی فارسنامه، شامل پیشگفتار و مقدمه‌ای به قلم رستگار فسایی و مقدمه نیکلسون بر فارسنامه با ترجمه منوچهر امیری است. نسخه‌ای که مبنای پژوهش حاضر است، به تصحیح و تحشیه لیسترانج و نیکلسون در سال ۱۳۸۴ منتشر شده‌است.

۳- درباره فارسنامه

فارسنامه، شامل بخش‌هایی چون «سرآغاز»، «سبب تالیف این کتاب» و «فصلی در صفت پارس و بعضی از احوال آن و مردم آن» است. کتاب به سه بخش کلی تقسیم شده‌است. بخش نخست به تاریخ ایران باستان یعنی پیشدادیان، کیانیان، اشکانیان (اشکانیان) و ساسانیان می‌پردازد. بخش دوم «فصلی در ذکر پارس» و بخش سوم «صفت کورتهاء پارس» نام گرفته است. در پایان کتاب فصلی با عنوان «درباره فهرست الرجال و النساء و فهرست الاماکن و القبائل و الکتب و غیرها» آمده است. ابن‌بلخی از شرح اضافی و تا حد امکان از بیان روایت‌های بی‌اساس خودداری و امانت‌داری را رعایت کرده‌است. از نوشته‌های ابن‌بلخی برمی‌آید که او از منابع شفاهی نیز به خوبی بهره برده است (ندیم، ۱۳۸۰، ۳۳). نویسنده نامدار تاریخ ادبیات در ایران، ابن‌بلخی و کتابش فارسنامه را چنین معرفی می‌کند: «ابن‌بلخی در تحریر کتاب خود به منابعی متقن مانند تاریخ حمزه بن الحسن و تاریخ محمد بن جریر و بسیاری از کتب پارسی و عربی که برشمردن نام آنها را مایه درازی سخن دانسته، نظر داشته است و این دقت او در گرد آوردن مطالب از مأخذ استوار و مشهور، باعث شد که کتابش خود از جمله بهترین مأخذ در تحقیق تاریخ ایران قدیم گردد. ... نثر فارسنامه ساده و روان و بسیار استوار و خالی از خلل است. امارات کهنگی زبان و انشاء در برخی از موارد کتاب معلوم است و لغات عربی هم در پاره‌ای از قسمتهای آن کم نیست و خوشبختانه از کتبی است که دستبرد نساخته در آن کمتر صورت گرفته‌است» (صفا، ۱۳۶۹: ۲ / ۹۲۷-۹۲۸). لسترنج معتقد است که ابن‌بلخی فهرست رمه‌های فارس را لفظ به لفظ از مسالک و

الممالک اصطخری نقل کرده است. گاهی نیز مطالب کتاب مخصوصاً در بخش جغرافیایی آن با حدود العالم من المشرق الی مغرب همانند است. بین البلدان ابن فقیه و اعلاق النفیسه ابن رسته نیز با فارسنامه ابن بلخی شباهت‌هایی دیده می‌شود (مقدمه رستگارفسایی بر فارسنامه، ۱۳۷۴: ۴). شرحی که ابن بلخی از شاهان قبل از اسلام آورده است قدیمی‌ترین تاریخ منثور مستقل فارسی درباره سلسله‌هایی است که تا کنون به دست ما رسیده است و در حدود پانزده سال پیش از مجمل‌التواریخ نوشته شده که تاریخ تألیف آن ۵۲۰ هجری، در زمان سلطنت سنجر است. ابن بلخی مواد خود را از هیچ کتاب واحدی بر نگرفته است. احتمالاً وی با بسیاری از کتاب‌های تاریخی فارسی و عربی آشنا بوده است. همچنین اگرچه ابن بلخی مدعی نیست که نویسنده‌ای نقاد است، پاره‌ای از عوامل نقد و انتقاد در کتابش دیده می‌شود. وی، میان روایت‌های متضاد فرق می‌گذارد و گهگاه نظر خود را درباره اینکه کدام یک موثق‌تر است، اظهار می‌دارد (مقدمه نیکلسون بر فارسنامه ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۴). آن قسمت از فارسنامه که به جغرافیای فارس می‌پردازد از آنجاکه اسامی نقاط، اوضاع مناطق مختلف فارس و حدود و ثغور شهرها و راه‌های فارس و همچنین سبک نگارش هشت قرن پیش را نشان می‌دهد، دارای اهمیت است (دیباجه فارسنامه علی‌نقی بهروزی، ۱۳۴۳).

۴- اشکانیان در فارسنامه

ابن بلخی در جایی از کتابش فهرست شاهان اشکانی را به دست داده و در بخش جداگانه‌ای نیز در قسمت شرح حکومت‌ها به «اشک یکم» پرداخته است. وی در آغاز تاریخ اشکانیان چنین آورده است: «مدّت ملک ایشان چهارصد بیست نه سال، نامها و عدد ایشان، در نام و عدد ایشان میان تواریخیان و نسابت خلاف بسیار است اما آنچ نزدیکتر است بدرستی اینست کی یاد کرده آمد و عدد ایشان بیست پادشاه» (ابن بلخی، ۱۳۸۴: ۱۶).

حمزه اصفهانی درباره تعداد شاهان و مدت حکومت اشکانیان روایت‌های گوناگونی آورده است. در جایی اشاره کرده که تعداد آنها یازده نفر بودند که مدت پادشاهی آنان سیصد و چهل و چهار سال بود (حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۰-۱۱). در جای دیگر از نوزده شاه اشکانی نام می‌برد که همراه اسکندر در مجموع بیست تن می‌شوند و چهارصد و شصت و سه سال حکومت کرده‌اند (همان: ۲۲-۲۳). در فرازی دیگر از اثر حمزه چنین آمده که از ملوک الطوایف بیست و خُرده‌ای فرمان راندند و از میان آن‌ها برخی همت جنگاوری داشتند و شمار پادشاهان طوایف در مجموع به نود نفر رسید (همان: ۴۱).

طبری مدت حکومت اشکانیان را ۲۶۶ سال ذکر می‌کند (طبری، ۱۳۶۲: ۲/ ۴۹۷). وی در جای دیگر آورده که مدت پادشاهی اسکندر و دیگر ملوک الطوایف در نواحی مختلف ۵۲۳ سال بوده است (همان: ۵۰۱). با وجود اینکه طبری و حمزه اصفهانی به عنوان سرچشمه‌های اصلی گزارش ابن بلخی، تاریخ‌های متفاوتی ارائه می‌دهند، ابن بلخی با بررسی منابع مختلف یک تاریخ واحد [۴۲۹ سال] را ارائه می‌دهد که با مدت زمان شاهنشاهی اشکانی که ۴۷۴ سال است، تفاوت چندانی ندارد (Shahbazi, 1986: 542-543).

نویسنده گمنام مجمل‌التواریخ و القصص که در ابتدای قرن ششم نوشته شده و با فارسنامه هم‌روزگار است، مدت پادشاهی اشکانیان را چهارصد و یازده سال آورده است (مجم‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۵۹). در ادامه به منظور بررسی و تحلیل روایت ابن بلخی، سال‌شمار اشکانیان فارسنامه را عیناً نقل می‌کنیم:

«۱- اشک بن دارا بن دارا ده سال، بروایتی چنین است کی اشک پسر دارا بن دارا بودست و متواری گشت در عهد اسکندر پس خروج کرد و قهستان را بدست گرفت؛ اما دیگر در حکم ملوک الطوایف بود ولیکن او بر همگنان فضیلت داشت از بهر بزرگی اصل،

و بروایتی دیگر چنین است، اشک بن اشه بن ازران بن اشقان بن اش الحیار بن سیاوش بن کیکاوس. ۲ - اشک بن اشکان بیست سال، پسر اشک اولست، ۳ - شاپور بن اشکان شصت سال، برادر او است و پسر اشک و مسیح علیه‌السلام در اواخر عهد او آمد به فلسطین. ۴ - بهرام بن شاپور یازده سال، پسر شاپور بن اشکانست، ۵ - بلاش بن بهرام یازده سال، نسب او با پدر میرود، ۶ - هرمز بن بلاش نوزده سال، نسب او با پدر میرود، ۷ - نرسه بن بلاش چهل سال، نسب او با پدر میرود، ۸ - فیروز بن هرمز هفده سال، پسر هرمز بن بلاش است، چون هرمز بن بلاش کشته شد فیروز پسرش کودک بود و برادرش نرسه پادشاهی بگرفت، چون نرسه گذشته شد فیروز باز جای پدر نشست، ۹ - بلاش بن فیروز دوازده سال، پسر فیروز بن هرمز است، ۱۰ - خسرو بن ملادان چهل سال، پسر عم بلاش بودست و مملکت او بگرفت و میداشت تا پسر بلاش بزرگ شد و خسرو بگذشت و او جای پدر بگرفت، ۱۱ - بلاشان بیست و چهار سال، بلاشان پسر بلاش بن فیروز است، ۱۲ - اردوان بن بلاشان سیزده سال، نسب او با پدر میرود، ۱۳ - اردوان بزرگ اشغانی بیست و سه سال، این اشغانیان پسر کیکاوس‌اند و میان ایشان و بلاشانیان فرقی نیست چه از یک خانه‌دان‌اند، ۱۴ - خسرو اشغانی پانزده سال، برادر اردوان اشغانی است، ۱۵ - بلاش بن اشغانان دوازده سال، هم برادر ایشانست، ۱۶ - جودرز بزرگ بن اشغانان سی سال، این جودرز بزرگ بن اشغانان آنست کی چون جهودان بنی‌اسرائیل یحیی بن زکریا علیه‌السلام بکشتند تقدیر ایزدی چنان بود کی این جودرز اشغانی را بر ایشان گماشت تا همگانرا بکشت و زن و فرزند ایشان بغارت ببرد و بعد از آن نبوت از بنی اسرائیل منقطع شد و دل و خواری بدیشان افتاد، ۱۷ - پیری اشغانی بیست سال، پسر جودرز بزرگ است، ۱۸ - جودرز اشغانی کوچک ده سال، پسر پیری است، ۱۹ - نرسی اشغانی یازده سال، پسر جودرز کوچک است، ۲۰ - اردوان آخرین سی و یک سال، آخر اشغانیان است کی بر دست اردشیر بن بابک هلاک شد، (ابن بلخی، ۱۳۸۴: ۱۶-۱۹).

۴-۱- اشک بن دارا بن دارا

در فارسنامه نام نخستین شاه اشکانی «اشک بن دارا بن دارا» است. همچنین در بخش شرح حکومت‌ها در دوره اشکانی تنها به اشک پرداخته می‌شود که به شرح زیر است:

«در نسب این اشک میان نسبیت خلاف است چنانکه در باب انساب یاد کرده آمده است و بعد از ذوالقرنین بیرون آمد و پیغام فرستاد بر جمله ملوک الطوایف کی ما همه از یک خانه‌ایم و ما را با شما هیچ خلافتی نیست و هرکی ولایتی دارد او راست اما معلوم شما باشد کی این رومیان با خاندان ما چه کردند اکنون من بدان قناعت کردم کی این قدر ولایت کی خاندان موروث منست از دست انطیخن و رومیان بیرون آرم با شما عهد بندم کی قصد شما و ولایت شما نکنم و از شما پیگار و خراج نخواهم و بدان قانع باشم کی حرمت من نگاهدارید و یاری دهید تا این خصمانرا بر داریم، و همگانرا این سخن موافق آمد و برین قاعده عهد بستند و اورا مدد دادند و انطیخن لشکر بسیار داشت و از هر دو جانب حرکت کردند و با عمال موصل بهم رسیدند و ایزد تعالی اشک را ظفر داد و رومیانرا بشکست و خلاق بی‌اندازه را بکشت و انطیخن کشته شد و آن ولایت اشک را صافی ماند و با دیگر ملوک طوایف بساخت و قصد هیچکس نکرد و همگان او را معظم داشتندی و مقدم دانستندی و نامه و سخن او را حرمت نهادندی بحکم آنک از نژاد پادشاه بزرگ بود و میانه مملکت او داشت، و این قاعده اشغانیان و اردوانیان و میان ملوک طوایف تا آخر عهد ایشان مستمر بود و اگر چه طاعت کلی نمی‌داشتند از مطابقت و موافقت ایشان عدول نمودندی تا آنگاه کی اردشیر بابک بیرون آمد و همه را قهر کرد، و این اشغانیان و اردوانیانرا آثاری نبودست کی از آن باز توان گفت، و آخر ایشان اردوان بود کی اردشیر اورا بکشت و دختر او را بزن کرد،» (ابن بلخی، ۱۳۸۴: ۵۹). در فارسنامه به پیامی که «اشک» برای ملوک الطوایف فرستاده اشاره شده است. این قسمت از

گزارش فارسنامه را در هیچ یک از روایات نویسندگان دوره اسلامی نمی‌یابیم. احتمالاً ابن بلخی در تدوین روایت خود از خدای نامه متفاوتی بهره برده است. در ادامه روایت، به فرمانبرداری ملوک الطوائف از اشک و اینکه به نامه و سخن او حرمت می‌گذاشتند اشاره شده است. در دیگر منابع نیز چنین آمده که در نامه‌ها نام او را مقدم می‌داشتند و او نیز نامه‌ها را با نام خود آغاز می‌کرد (طبری، ۱۳۶۲: ۲/۴۹۶؛ مسکویه‌رازی، ۱۳۶۹: ۱/۹۹؛ اصفهانی، ۱۳۴۶: ۴۱؛ ثعالبی، ۱۳۷۲: ۲۶۲؛ بلعمی، ۱۳۵۳: ۲/۷۲۸).

منابع مختلف درباره نخستین شاه اشکانی، «اشک» همدستانند و مدت زمان پادشاهی او را ده سال می‌دانند (طبری، ۱۳۶۲: ۲/۴۹۷-۴۹۹؛ اصفهانی، ۱۳۴۶: ۲۲؛ مجمل‌التواریخ والقصص، ۱۳۱۸: ۵۸؛ بلعمی، ۱۳۵۳: ۲/۷۳۱). در گنجینه سکه‌های کشف شده در شمال شرقی ایران، هزاران سکه از دو شاه نخست دودمان اشکانی، یعنی «اشک یکم» و پسرش «اشک دوم» یافت شده که واقعیت تاریخی آن‌ها را به طور قطع تایید می‌کند (ولسکی، ۱۳۸۳: ۲۱-۲۲).

پیش از این اشاره کردیم که در فارسنامه، اشک در دوره «انطیخن» (آنتیوخوس) با او جنگید و در موصل او و رومیان را شکست داد. در منابع دیگر نیز به این نبرد اشاره شده است (طبری، ۱۳۶۲: ۲/۴۹۶؛ بلعمی، ۱۳۵۳: ۲/۷۲۶-۷۲۷؛ مسکویه‌رازی، ۱۳۶۹: ۱/۹۹). آن قسمت از این گزارش که به شورش اشک علیه فرمانروای سلوکی اشاره می‌کند، با تاریخ واقعی اشکانیان مطابقت دارد ولی آنجا که فرمانروای سلوکی را نه سلوکوس دوم بلکه آنتیوخوس می‌داند و نبرد آن‌ها را نه در شمال ایران بلکه در غرب ایران یعنی موصل ذکر کرده، کمتر با تاریخ اشکانیان سازگاری دارد.

اشک از نظر سازمان قبیله‌ای و قومی از قبیله پرنی، وابسته به تیره داهه‌ها و زیرمجموعه اقوام سکایی بود. پرنی‌ها میان اواخر سده سوم تا حداکثر اواسط سده دوم پ.م، در نواحی مرزی امپراتوری سلوکی، همواره ساتراپی سلوکی «پارت» را تهدید می‌کردند. در حدود ۲۵۰ پ.م، پرنی‌ها تحت رهبری اشک یکم، منطقه استاتنه در پارتیه را تصرف کردند. پس از آن، اشک در سال ۲۴۷ پ.م در شهری به نام آساک به پادشاهی برگزیده شد. سلوکوس دوم در سال ۲۴۶ پ.م به تخت نشست. وی در اثر شروع نبردی جدید میان سلوکیان و بطلمیوسان مصر، نتوانست به شرق قلمرو خود توجه زیادی نشان دهد. در این زمان ساتراپ سلوکی پارت آندراگوراس اعلام خودمختاری کرد. پس از صلح سلوکیان با بطلمیوسی‌ان، سلوکیان متوجه شرق شدند و آندراگوراس را سرکوب کردند ولی دوباره درگیر جنگ داخلی شدند. اشک در حدود ۲۳۸ پ.م به پارت یورش برد و آنجا را تصرف کرد و آندراگوراس کشته شد. کمی بعد پرنی‌ها (پارت‌ها) هیرکانیه را تصرف کردند. گذشته از امپراتوری بزرگ سلوکی، پارت‌ها از سوی رقیب قدرتمند دیگری یعنی پادشاهی یونانی- بلخی نیز تهدید می‌شدند. سلوکوس دوم پادشاه سلوکی با دیودوتوس اول پادشاه یونانی- بلخی علیه پارت‌ها متحد شد. اشک در یک اقدام تاکتیکی سرنوشت‌ساز، به شمال قلمرو تازه تصرف کرده خود در میان اقوام خویشاوندش، قبیله آپاسیاک‌ها در حوالی جنوب و جنوب شرقی دریای آرال عقب‌نشینی کرد. در این هنگام دیودوتوس اول درگذشت و پسرش دیودوتوس دوم اتحاد با سلوکیان را برهم زد و با اشک هم‌پیمان شد. اشک در نبردهای بعدی با سلوکوس دوم موفق به کسب پیروزی شد و پارت‌ها آن را به‌عنوان نماد بنیان‌گذاری پادشاهی خود جشن گرفتند. اخبار ناآرامی‌های جدید در غرب، سلوکوس دوم را مجبور به بازگشت کرد. (شیپمن، ۱۳۸۶: ۴۶-۴۹).

در فارسنامه دو تبارشناسی برای «اشک یکم» به دست داده شده است. دارا (داریوش سوم) و کیکاوس. دیگران نیز با اندکی تفاوتی این دو تبارنامه را آورده‌اند. «پارسیان معتقد بودند که اشک پسر دارا بود. بعضی گفته‌اند که اشک پسر اشکان بزرگ بود و او از فرزندان کیسه پسر کیقباد است» (طبری، ۱۳۶۲: ۲/۴۹۹). طبری در روایتی دیگر از اشکانیان، اولین پادشاه اشکانی را افقور شاه

پسر بلاش پسر شاپور پسر اشکان پسر اش جبار پسر سیاوش پسر کیکاوس می‌داند که شصت و دو سال حکومت کرد (همان، ۵۰۰). ثعالی نیز در سالشماری که از شاهان اشکانی به دست می‌دهد، نخستین شاه اشکانی را «اقفور شاه اشکانی» می‌داند (ثعالی، ۱۳۷۲: ۲۶۲). بیرونی نیز بر این باور است که لقب سرسلسله و نیای اشکانیان «اشک بن اشکان»، «افغور شاه» است (بیرونی: ۱۳۸۶: ۱۵۴). حمزه اصفهانی از اشک پسر دارا بن دارا یاد می‌کند (اصفهانی، ۱۳۴۶: ۲۲) گردیزی نیز تبار اشک را به کیکاوس می‌رساند (گردیزی، ۱۳۶۳: ۵۹-۶۰). در مجمل‌التواریخ والقصص نیز به دارا، به عنوان تبار اشک اشاره شده است: «و هر کس را که نسبت باشکانست از تخمه دارا بن داراب بودست» (مجم‌التواریخ والقصص، ۱۳۱۸: ۵۹). مسعودی در گزارشی تقریباً متفاوت می‌نویسد ملوک‌الطوایف یکصد پادشاه بودند. «از ایرانی و نبط و عرب از حدود دیار اثور که موصل بود تا اقضا ولایت عجمان و بزرگشان، که دیگران از آن‌ها اطاعت می‌کردند، اشکانیان بودند که از فرزندان اشکان پسر اش جبار پسر سیاوش پسر کیکاوس شاه بودند» (مسعودی، ۱۳۶۵: ۸۹).

با بررسی روایت‌های گوناگون، از یک سو تبار اشک به کیانیان و از سوی دیگر به دارا (داریوش سوم) می‌رسد. با توجه به آمیختگی داستان‌های هخامنشیان و کیانیان و خبر آریان مبنی بر تبار هخامنشی اشکانیان (اردشیر دوم/ آرساک) گزارش ابن‌بلخی و دیگر مورخان اسلامی درباره دارا به عنوان تبار اشکانیان بیشتر و بهتر قابل تحلیل و درک است. نکته جالب توجه در تبارنامه‌ای که ابن‌بلخی از اشک یکم به دست می‌دهد، نام «اش‌الحیار» است. محمودی لاهیجانی به بررسی نام «اش / اس / آس / آرشی ائکتار / الجبار» پرداخته است. این نام در فارسنامه به صورت «اش‌الحیار» آمده است. بر بنیاد دیدگاه وی، منظور از «الجبار» عنوان «کی» است و نویسندگان متن‌های عربی سلسله «کیانیان» را «الجبار» می‌خواندند. از این رو منظور از «اش‌الحیار»، «کی‌آرش» است. احتمالاً مترجمان و نویسندگان سیرالملوک‌ها این نام را در خداینامه دیده‌اند و چون این نام را به عنوان سرسلسله درنیافته‌اند، تبارهای گوناگونی برای اشکانیان نوشته‌اند و از اینجاست که چهار تبار کیقباد، کیکاوس، کی‌گشتاسب و دارای بزرگ به متن‌های تاریخی راه یافته است. در فارسنامه تبار اشک، به دارا و در روایتی دیگر به سیاوش فرزند کیکاوس می‌رسد. بنابر بر این دیدگاه، از آن‌جا که در متن‌های تاریخی به غیر از «کی‌خسرو» و «فرود» فرزندی به نام «کی‌آرش» یا «آرش» برای سیاوش ذکر نشده است، از این رو درستی رسیدن سلسله نسب اشکانیان به سیاوش پسر کیکاوس را باید با تردید نگریست. هر چند ممکن است بر ساخته مورخان دوره‌ی اسلامی نباشد. «کی‌آرش» در بیشتر متن‌های تاریخی آمده و به احتمال فراوان از فرزندان کیقباد است (محمودی لاهیجانی، ۱۳۹۹، ۵۶).

۲-۴- اشک بن اشکان

بنابر سالشمار فارسنامه پس از «اشک بن دارا»، پسرش «اشک بن اشکان» به پادشاهی می‌رسد. می‌توان او را با «اشک دوم» دومین فرمانروای اشکانی تطبیق دهیم.

حمزه اصفهانی در نخستین جدول گاهشماری که از اشکانیان به دست می‌دهد از «اشک پسر اشک» با پنجاه و دو سال فرمانروایی به عنوان نخستین شاه اشکانی یاد می‌کند (حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۰). در دومین روایت، به «اشک پسر اشکان» که بیست سال فرمانروایی کرد به عنوان دومین شاه اشکانی اشاره می‌شود (همان: ۲۲). روایت اخیر یکی از منابع گزارش ابن‌بلخی در فارسنامه است.

طبری در اولین سالشماری که از اشکانیان به دست می‌دهد، نخستین شاه اشکانی را «اشک پسر اشکان» با ده سال سلطنت، می‌داند (طبری، ۱۳۶۲: ۲/ ۴۹۷). در دومین سالشمار «اشک پسر اشک پسر اشکان» که بیست و یک سال فرمانروایی کرد را

به عنوان دومین پادشاه اشکانی معرفی می‌کند (همان: ۴۹۹). در برخی سالشمارهای دیگر، از یک اشک به عنوان نخستین پادشاه اشکانی نام برده می‌شود (طبری، ۱۳۶۲: ۲/ ۴۹۷؛ اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۰؛ مسعودی، ۱۳۸۲: ۱/ ۲۲۹). روایت ابن بلخی از دومین پادشاه اشکانی با گاهشماری نوین پادشاهی اشکانیان سازگاری دارد. در این گاهشماری، آرشک، که همانم نیای اشکانیان و بانی دودمان شاهی نوین است، برادر یا پسر آرشک یکم دانسته شده است (ولسکی، ۱۳۸۳: ۷۷؛ شیپمان، ۱۳۸۶: ۲۹؛ البروک، ۱۴۰۱: ۶۱).

۳-۴- شاپور بن اشکان

سومین شاه اشکانی در سالشمار فارسنامه، «شاپور بن اشکان» است که شصت سال پادشاهی کرد. ظهور حضرت عیسی مسیح (ع)، از مهم‌ترین رویدادهای دوره این پادشاه به شمار می‌رود. در منابع دیگر نیز به این موضوع اشاره شده است (نک: گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۰؛ مجمل‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۵۹؛ اصفهانی، ۱۳۴۶: ۴۱؛ مسعودی، ۱۳۸۲: ۱/ ۲۲۹؛ طبری، ۱۳۶۲: ۲/ ۴۹۷؛ ثعالبی، ۱۳۷۲: ۲۶۴؛ مسکویه‌رازی، ۱۳۶۹: ۱/ ۱۰۰؛ مقدسی، ۱۳۷۴: ۵۱۰). برخلاف فارسنامه و دیگر منابع، خبر متفاوتی درباره ظهور عیسی مسیح در اخبار الطوال دینوری آمده است: «گفته‌اند، میان پادشاهان ملوک الطوائف که در سرزمینهای ایران حکومت می‌کردند هیچکس بزرگتر و دارای سپاهی بیشتر از اردوان پسر اشک پادشاه ناحیه جبل نبوده است. حکومت هر دو ماه (ماهان) و همدان و ماسبدان و مهرجان قذق و حلوان با او بوده است و حال آنکه دیگر شاهان هر کدام حکومت یک منطقه یا یک شهر را داشته‌اند و هر یک از ایشان که می‌مرد پس از او پسرش یا یکی از خویشاوندانش حاکم می‌شد و همگان نسبت به اردوان اقرار داشتند که از ایشان برتر است زیرا اسکندر هم پادشاهی مناطق بیشتری را برای او اختصاص داده بود، محل اقامت اردوان شهر کهن نهالوند بود، گویند عیسی بن مریم (ع) در این زمان مبعوث شده است» (دینوری، ۱۳۷۱: ۶۶). طبری در روایت دیگر آورده که عیسی پسر مریم پنجاه و یک سال پس از حکومت ملوک الطوائفی در اورشلیم به دنیا آمد (طبری، ۱۳۶۲: ۲/ ۴۹۹). بر بنیاد این روایت آمدن مسیح نیز در دوره «شاپور پسر اشک» است. گزارش فارسنامه درباره شاپور مبسوط و مشروح نیست. با این حال در منابع دیگری مطالبی در پیوند با خونخواهی و انتقام خون دارا و نبرد شاپور با روم در زمان انطیوخس پادشاه آنجا آمده است. شاپور برده بسیار از روم آورد و اموالی که اسکندر به روم برده بود را برگرداند (اصفهانی، ۱۳۴۶: ۴۱-۴۲؛ مجمل‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۵۹).

نکته دیگری که در گزارش فارسنامه قابل توجه است، حضور عیسی (ع) در دوره شاپور بن اشکان است: «مسیح علیه‌السلام در اواخر عهد او آمد بفلسطین» (ابن بلخی، ۱۳۸۴: ۱۷). در سالشمار واقعی شاهان اشکانی فرهاد چهارم از ۳۹ پ. م تا ۳/۲ پ. م فرمانروایی کرده است (ولسکی، ۱۳۸۳: ۲۲۴). افزون بر این، مدت پادشاهی شاپور بن اشکان در فارسنامه شصت سال است که در میان سالشمار شاهان اشکانی این کتاب، شاپور بیشترین زمان دوره پادشاهی را دارا است. در جدول گاهشماری اشکانیان نیز فرهاد چهارم با سی و شش یا سی و هفت سال پادشاهی، بیشترین دوره فرمانروایی را دارد.

در تاریخ واقعی اشکانیان و در زمان پادشاهی فرهاد چهارم، تنش‌های وی با اشراف، سبب گریختن بسیاری از اشراف و نجیب‌زادگان شد. یکی از آن‌ها مونا سیس بود که به آنتونیوس سردار رومی پناه برد. آنتونیوس سه شهر سوریه را به عنوان دارایی شخصی به او بخشید و قول تاج و تخت پارت را به او داد. مونا سیس به زودی با پادشاه خود فرهاد چهارم آشتی کرد و آنتونیوس او را به عنوان سفیر خویش نزد شاهنشاه اشکانی فرستاد. او به فرهاد پیشنهاد صلح داد. به موجب آن، پارتیان می‌بایست درفش‌های رومی و اسرای را که در لشکرکشی کراسوس گرفته بودند پس می‌دادند. این پیشنهاد رومی‌ها رد شد و آنتونیوس نبرد را آغاز کرد. او به

پایتخت ماد آتروپاتن، شهر فراه لشر کشید. پارتیان که انتظار حمله رومیان را داشتند، سپاهیان خود را که در میان رودان مستقر بودند به ماد فرستادند. آن‌ها موفق شدند پیش‌قراولان سپاه روم را شکست دهند. آنتونیوس با سپاه بزرگش قصد محاصره فراه را داشت که با گریختن سربازان ارمنی و همچنین نبود ساز و برگ حصارشکن، عقب‌نشینی کرد. در نهایت پارت‌ها موفق به دفع رومیان شدند (شیپمن، ۱۳۸۶: ۸۷-۸۹).

با توجه به شواهد تاریخی همچون نبرد فرهاد چهارم با رومیان و آغاز نخستین سالشمار میلادی مصادف با میلاد حضرت مسیح (ع) در حدود دوره فرمانروایی وی و نیز همانندی دوره طولانی و دیرپای پادشاهی فرهاد و شاپور بن اشکان، چه بسا «شاپور بن اشکان» فارسنامه، همان فرهاد چهارم اشکانی است.

۴-۴- بهرام بن شاپور

چهارمین پادشاه در گزارش فارسنامه، بهرام بن شاپور است. وی یازده سال پادشاهی کرد و پسر شاپور بن اشکان است. (نک: حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۲۲). در مجمل‌التواریخ و القصص نیز بهرام چهارمین پادشاه اشکانی است. با این حال، مدت حکومت او پانزده سال ذکر شده است (مجله‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۵۸). گزارش مورخانی چون طبری، مسعودی، گردیزی و دینوری پس از پادشاهی شاپور، با فارسنامه همداستان نیستند. در این باره، تاریخ پیامبران و شاهان و مجمل‌التواریخ و القصص تا حدودی به فارسنامه نزدیک هستند.

۴-۵- هرمز بن بلاش

در زین‌الخبار گردیزی، هرمز پسر بلاش پسر شاپور پسر اشک معرفی شده است. بر بنیاد این گزارش، او فردی بلند همت بود که هرچه گودرز تباه کرده بود را درست کرد و نظم داد و کشور رونق گرفت و در زمان او کشور دچار آشفتگی نشد (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۲). احتمالاً این هرمز در روایت زین‌الخبار، همانی است که در فارسنامه ششمین شاه اشکانی است. درباره او آمده، نسبش به پدر می‌رود. (ابن‌بلخی، ۱۳۸۴: ۱۷).

۴-۶- فیروز بن هرمز

گزارش کوتاهی که درباره چگونگی به شاهی رسیدن وی در فارسنامه آمده است را در دیگر منابع به ویژه تاریخ پیامبران و شاهان و تاریخ طبری که سرچشمه‌های اصلی گزارش ابن‌بلخی بوده‌اند، در دست نداریم. عموی فیروز، یعنی «ترسه» پس از کشته شدن هرمز به دلیل سن کم فیروز، اداره پادشاهی را به دست می‌گیرد. پس از رسیدن فیروز به سن قانونی، پادشاهی به فیروز می‌رسد. در اینجا به مفهوم نائب‌السلطنگی و مسائل مرتبط با آن اشاره شده است. (ابن‌بلخی، ۱۳۸۴: ۱۷).

۴-۷- خسرو بن ملادان و خسرو اشغانی

در گزارش تاریخ اشکانیان در فارسنامه «خسرو بن ملادان» دهمین و «خسرو اشغانی» چهاردهمین شاه ذکر شده است. با بررسی تاریخ واقعی اشکانیان ما تنها به یک خسرو بر می‌خوریم که در ادامه به آن خواهیم پرداخت. تاریخ سیاسی و ترتیب و توالی شاهان اشکانی پس از بلاش اول بسیار آشفته است. پاکر دوم جانشین بلاش می‌شود ولی با رقیبانی مواجه می‌شود که یکی از آن‌ها خسرو، برادر یا داماد پاکر دوم است. بر اساس سکه‌های یافت شده، خسرو در سال ۸۹ یا ۹۰ م. سکه ضرب کرده‌است و پیش از آن بر سر قدرت با پاکر دوم درگیر شده‌است. از سال ۱۱۵ م. به بعد دیگر خبری از پاکر دوم نیست و درگیری تنها میان خسرو و

دیگر مدعی سلطنت یعنی بلاش سوم است. رومیان خسرو را به عنوان شاهنشاه پارت پذیرفته بودند. خسرو، اکسدارس یکی از پسران پاکر دوم را که در ارمنستان حکومت می کرد را برکنار کرد و پسر دیگر او پارتامازیریس را پادشاه ارمنستان کرد. این اقدام، بهانه لازم را به روم داد که علیه پارت ها جنگی را آغاز کنند. تراژان امپراتور روم، پیشنهاد صلح فرستادگان خسرو را نپذیرفت. تراژان در سال ۱۱۶م. تیسفون پایتخت اشکانیان را تصرف کرد. یکی از دختران خسرو و تخت و سریر شاهی به دست دشمن افتادند. البته این پیروزی ها دوام نیاورد و تراژان با شورش نواحی فتح شده مواجه شد. رومیان موفق شدند پارت ها را در اسروئنه عقب برانند و ادسا و نصیبین را بگیرند. شاهنشاه اشکانی، خسرو، سپاهی به سرکردگی پسرش پارتاماسپت برای تقویت نیروها فرستاد. اما میان سیناتروک و پارتاماسپت دو سردار سپاه ایران اختلاف افتاد. پارتاماسپت، سیناتروک را کشت و تراژان در تیسفون او را به شاهی گمارد. اقدامات تراژان راه به جایی نبرد و در سال ۱۱۷م. درگذشت. در این میان خسرو موفق شد پارتاماسپت پادشاه گماشته رومی ها را از مقامش برکنار کند. با این وصف توانست مدتی در ایران دوام آورد. هادریان، جانشین تراژان، سیاست تجاوزطلبانه او را کنار گذاشت و در سال ۱۲۳م. ملاقاتی میان هادریان و خسرو صورت گرفت. در نهایت باز هم فرات مرز دو امپراتوری شد. در سال های پس از جنگ، نبرد میان خسرو و بلاش سوم (دوم) ادامه یافت. پس از سال ۱۲۹م. بلاش سوم برتری را از آن خود کرد. چرا که در سال ۱۲۷ یا ۱۲۸م. ضرب سکه خسرو در سلوکیه خاتمه می یابد. هرچند که او در سال ۱۲۹م، هنگام دیدار هادریان از شرق دخترش را باز پس گرفت (شیپمن، ۱۳۸۶: ۱۰۵-۱۱۲). پس از این در تاریخ اشکانی دیگر خبری از خسرو نیست. نکته بسیار مهم در گزارش فارسنامه از پادشاهی «فیروز بن هرمز» و «خسرو بن ملادان» مفهوم نیابت سلطنت در دوره اشکانی است. پس از مرگ هرمز بن بلاش، نرسه عموی فیروز اداره پادشاهی را به دست می گیرد. در نتیجه نرسه مقام نائب السلطنه داشته است. همچنین در گزارش ابن بلخی، درباره خسرو بن ملادان چنین آمده: خسرو، پسر عموی بلاش بود و کشور را حفظ کرد تا زمانی که پسر بلاش بزرگ شد و جای پدر را گرفت. بنابراین احتمالاً خسرو نیز مقام نائب السلطنه داشته است. در تاریخ واقعی اشکانیان، نائب السلطنگی نیز گزارش شده است. در چهار مورد به مقام نائب السلطنگی بر می خوریم. دو مورد مربوط به نائب السلطنگی زنان است و دو مورد هم شاه وقت، پسر و جانشینش را شریک پادشاهی می کرد. نخست، پس از آن که مهرداد اول درگذشت چون پسرش فرهاد دوم سن کمی داشت، مادرش رینو مدت کوتاهی نائب السلطنه شد. نمونه دوم، موزا همسر فرهاد چهارم است. وی پس از به دنیا آوردن پسری به نام فرهادک ملکه شد و پس از مسموم کردن فرهاد چهارم با فرهادک که از آن پس «فرهاد پنجم» بود، ازدواج کرد و در امر حکومت با او شریک شد (خان مرادی، ۱۳۹۶: ۵۷-۵۴). سوم، ارد دوم پسرش پاکر را نایب السلطنه کرد (شیپمن، ۱۳۸۶: ۸۴) پاکر شاهزاده بسیار با کفایت و بلندآوازه ای بود. او با آنکه مقام ولیعهدی را داشت، همچنین می توانست گاهی به نام خود سکه زند (بیوار، ۱۳۸۹: ۳/ ۱۵۹) و چهارم، در اواخر حکومت بلاش اول روی سکه های سلوکیه در کنار تصویر بلاش اول، تصویر شاه پاکر دوم را هم می بینیم. البته به راحتی نمی توان گفت که این نشانه نزاع آن ها بر سر قدرت است یا اینکه بلاش اول پسرش را به نائب السلطنگی خود برگزیده است (شیپمن، ۱۳۸۶: ۱۰۵؛ بیوار، ۱۳۸۹: ۳/ ۱۸۶؛ ولسکی، ۱۳۸۳: ۱۹۷). بنابراین درباره گزارش ابن بلخی و اشارات وی به بحث نائب السلطنگی بایستی اعتنای بیشتری کرد.

۸-۴- جودرز بزرگ بن اشغانان

روایت ابن بلخی درباره جودرز و لشکرکشی وی علیه بنی اسرائیل به منظور گرفتن انتقام خون یحیی (ع) را در منابع دیگر هم می توان دید (طبری، ۱۳۶۲: ۲/ ۴۹۶؛ حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۴۲؛ مجمل التواریخ والقصص، ۱۳۱۸: ۵۹؛ مسکویه رازی، ۱۳۶۹: ۱/

۹۹). در زین الاخبار هم از گودرز پسر شاپور نام برده شده که به انتقام خون یحیی (ع) که او را کشته بودند به بنی اسرائیل حمله کرد و هفتاد هزار از آن‌ها را کشت. در زمان او در یمن سد شکسته شد و سیل آمد و همه غرق شدند (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۱). در غرر السیر نیز به این موضوع اشاره شده است: «پس کار شاهی را با جنگیدن با بنی اسرائیل آغاز کرد تا از یحیی فرزند زکریا- درود بر هر دو باد- خونخواهی کند. از بنی اسرائیل ۷۰ هزار کس کشت تا اینکه جوشش خون یحیی فرو نشست، زیرا زمانی که یحیی کشته شده بود، چکه‌ای از خونس بر زمین ریخته و چون دیگ می جوشید تا اینکه گودرز از او خونخواهی کرد. بیت المقدس را ویران ساخت» (ثعالبی، ۱۳۷۲: ۲۶۶).

در سالشمار واقعی تاریخ اشکانیان دو گودرز وجود دارد [گودرز یکم حدود ۹۰ پ. م و گودرز دوم ۱/ ۵۰ - ۴/ ۴۳ پ. م] (بیوار، ۱۳۸۹: ۳/ ۱۹۷، ۱۹۹). در گزارش فارسنامه نیز نام دو گودرز به این صورت (جودرز بزرگ بن اشغانان) شانزدهمین شاه اشکانی و (جودرز اشغانی) هجدهمین شاه اشکانی آورده شده است (ابن بلخی، ۱۳۸۴: ۱۸-۱۹). شاید بتوان گودرز بزرگ اشکانی را با گودرز اول که طبق الواح بابلی مدتی بر بابل استیلا داشته، تطبیق داد (بیوار، ۱۳۸۹: ۱۴۳). این بخش از خبر فارسنامه که به حمله اشکانیان به بنی اسرائیل اشاره دارد، قابل تأمل است. برخلاف این گزارش که به قتل عام یهودیان به دست یک شاه اشکانی اشاره می‌کند، باید به این نکته اشاره کرد که در سراسر فرمانروایی اشکانیان، ایشان سیاست مدارای مذهبی را در پیش گرفته بودند و با یهودیان رابطه خوبی داشتند. در دوره اردوان دوم، او برای مقابله با یونانیان سلوکیه که به تحریک روم علیه دولت مرکزی ایران شورش کردند، یهودیان را که پشتیبان دولت و مخالف با یونانیان بودند را به سلوکیه انتقال داد (اسماعیلی و زرین کوب، ۱۳۹۰: ۳۶-۳۵). گزارش ابن بلخی شاید بازتاب نبردهای اشکانیان با رومیان باشد. فلسطین، منطقه مورد مناقشه و درگیری میان روم و ایران بود. احتمالاً درگیری‌های میان روم و ایران در این منطقه، این گونه در منابع دوره اسلامی بازتاب یافته است. در دوره اشکانی، لشکرکشی پاکور پسر ارد دوم به سوریه و فلسطین با پیروزی همراه است و تنها نمونه لشکرکشی به اورشلیم در دوره اشکانی همین لشکرکشی پاکور به سوریه و فلسطین است (نادری و تقی‌پور بیرگانی، ۱۳۹۸: ۲۸۸).

۹-۴- پیری اشغانی

مورخان اسلامی نامی از این پادشاه نمی‌برند. تنها در تجارب الامم پس از پادشاهی «گودرز پور اشکانان بزرگ»، به «پیری اشکانی» اشاره می‌شود (مسکویه‌رازی، ۱۳۶۹: ۱/ ۱۰۰). اگر پادشاهی «جودرز بزرگ بن اشغانان» در گزارش فارسنامه و تهاجم وی به بنی اسرائیل را مبنا قرار دهیم، شاید بتوان این دشواری را به گونه‌ای بر طرف کرد. در برخی روایات اسلامی به گودرزی که به بنی اسرائیل حمله کرده، اشاره شده است. گودرز پسر شاپور پسر افقور با ۵۹ سال پادشاهی و پس از او برادرزاده‌اش ایزان پسر شاپور چهل و هفت سال پادشاهی کرده است (طبری، ۱۳۶۲: ۲/ ۵۰۰). حمزه اصفهانی در دومین سالشمار خود از اشکانیان پس از «گودرز پسر اشکانان» که سی سال پادشاهی کرده است، از «نرسی پسر اشکانان» با بیست سال پادشاهی یاد کرده است. وی در قسمت «ذکر اخبار پادشاهان» به گودرز پسر اشک اشاره می‌کند که با بنی اسرائیل جنگیده است (حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۲۲، ۴۲). در زین الاخبار، پس از «گودرز بن شاپور» که به انتقام خون یحیی (ع) به بنی اسرائیل حمله کرد، «ویزن بن بلاش بن شاپور» پادشاه اشکانیان است (گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۰-۶۱).

در دسته‌ای دیگر از روایات به نبردی با بنی اسرائیل اشاره نشده و تنها به شاهی با عنوان «گودرز بزرگ» اشاره شده است. در تاریخ طبری «گودرز بزرگ پسر شاپور پسر اشکان» با ده سال پادشاهی و پس از او «بیژن پسر گودرز» با بیست و یک سال سلطنت در پی هم ذکر می‌شوند (طبری، ۱۳۶۲: ۲/ ۴۹۹). در آثار الباقیه نیز پس از «جودرز اکبر»، «بیژن اشکانی» آمده است (بیرونی،

۱۳۸۶: ۱۵۸). در مجمل‌التواریخ والقصص چنین آمده است: «بروایتی عدد ایشان یازده پشتست و اندر نام تعبیر (تعبیر) افتادست، کی گودرز الاکبر و گودرز الاصغر، و ویجن، و چند نام دیگر گوید، ...» (مجم‌التواریخ و القصص، ۱۳۱۸: ۵۸). روایات دیگری نیز تنها به شاهی به نام «گودرز» اشاره کرده‌اند. حمزه اصفهانی پس از گودرز پسر شاپور که پنجاه سال فرمانروایی می‌کند، به برادرزاده او «ونحن» (ویجن = بیژن) بن بلاش ابن شاپور» با بیست و یک سال پادشاهی اشاره می‌کند (حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۰-۱۱). در گزارش شاهنامه نیز چنین می‌خوانیم:

نخست اشک بود از نژاد قباد	دگر گرد شاپور خسرو نژاد
ز یک دست گودرز اشکانیان	چو بیژن که بود از نژاد کیان
چو نرسی و چون اورمزد بزرگ	چو خسرو که بد نامدار سترگ
چو زو بگذری نامدار اردوان	خردمند و با رای و روشن روان
چو بنشست بهرام از اشکانیان	ببخشید گنجی به ارزانیان
و را خواندند اردوان بزرگ	که از میش بگسست چنگال گرگ

(فردوسی، ۱۳۸۴: ۱۳۸/۶)

مقدسی نیز در این رابطه چنین آورده است: «آنگاه جودرزین ده سال پادشاه بود و سپس بیزن بیست و یک سال پادشاهی کرد و ...» (مقدسی، ۱۳۷۴: ۵۱۰). در روایتی از مسعودی، پس از «گودرز پسر اشک» با ده سال پادشاهی، «بیژن پسر شاپور» با بیست و یک سال پادشاهی آمده است (مسعودی، ۱۳۶۵: ۹۰). او در روایت دیگری پس از «گودرز پسر اردوان پسر اشکان» با ده سال پادشاهی، «نیزر پسر شاهپور شاه پسر اشک شاه» با بیست و یک سال پادشاهی را نام می‌برد (مسعودی، ۱۳۸۲: ۱/ ۲۳۰). درباره این آشفتگی و آمیختگی منابع اسلامی سه نکته حائز توجه و اهمیت است: نخست آنکه گودرز یاد شده در این روایات، همان «جودرز بزرگ بن اشغانان» فارسنامه است؛ دوم، در عمده روایات مدت فرمانروایی شاهی که پس از گودرز آمده بیست یا بیست و یک سال است؛ نکته سوم به نسبت خویشاوندی این شاه با گودرز باز می‌گردد. در اکثر منابع نسبت وی به گودرز پسر یا برادرزاده است؛ شاید بتوان اینگونه تحلیل کرد که در فرایند نسخه‌برداری‌ها، مورخان در ثبت این نام دچار اشتباه شده‌اند. ذکر نام‌هایی مانند «پیری»، «ابزان»، «نرسی»، «ویژن»، «بیژن»، «ونحن»، «ویجن»، «بیزن» و «نیزر» را می‌توان از جمله این خطاها به شمار آورد.

۱۰-۴- اردوان آخرین

وی همان «اردوان چهارم» است که در همه منابع از او به عنوان آخرین شاه اشکانی نام برده می‌شود. اردوان به دست اردشیر بابکان نخستین پادشاه ساسانی کشته شده است (حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۱، ۲۳؛ طبری، ۱۳۶۲: ۲/ ۵۰۰؛ مجمل‌التواریخ والقصص، ۱۳۱۸: ۳۲، ۶۰-۶۱؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۳؛ مسعودی، ۱۳۸۲: ۱/ ۲۳۰؛ همان، ۱۳۶۵: ۹۰، ثعالبی، ۱۳۷۲: ۲۷۴؛ مقدسی، ۱۳۷۴: ۵۱۰؛ مسکویه الرازی، ۱۳۶۹: ۱/ ۱۰۰).

مدت پادشاهی اردوان در منابع گوناگون متفاوت است. همان‌طور که اشاره شد در فارسنامه درباره اردوان تنها به این اشاره شده که سی و یک سال پادشاهی کرد و آخرین شاه اشکانی بود که به دست اردشیر بابکان کشته شده است. در برخی منابع شرح بیشتری درباره او آمده است. حمزه اصفهانی در نخستین سالشماری که ارائه می‌دهد از اردوان پسر بلاش پسر فیروزان که پنجاه و پنج سال

حکومت می‌کند، به‌عنوان آخرین شاه اشکانی نام می‌برد (حمزه‌اصفهانی، ۱۳۴۶: ۱۱) وی در دومین سالشمار چنین آورده است «...اردوان آخرین که به فارسی اقدم خوانندش، ۳۱ سال فرمان رانند» (همان: ۲۳). مسعودی و طبری از اردوان کوچک اشکانی نام می‌برند که سیزده سال پادشاهی کرد (مسعودی، ۱۳۶۵: ۹۰؛ طبری، ۱۳۶۲: ۲/۴۹۸). طبری آورده که اردوان کوچک اشکانی پسر بلاش پسر فیروز پسر هرمز پسر بلاش پسر شاپور پسر اشک پسر اشکان بزرگ بود و جدش کیسه پسر کیقباد بود و قلمرو او بیشتر از شاهان قبلی بود و از همه تواناتر و بلند آوازه‌تر بود و تسلطش بر ملوک الطوایف بیشتر از شاهان پیشین بود. او اصطخر را که به اصفهان پیوسته بود گرفت و بر گور و دیگر نواحی فارس تسلط پیدا کرد و شاهان آن جا از او اطاعت کردند. مدت پادشاهی او سیزده سال بود (طبری، ۱۳۶۲: ۲/۵۰۰). طبری در سومین سالشمار می‌دهد از اردوان پسر بلاش، آخرین پادشاه اشکانی که اردشیر او را کشت و پنجاه و پنج سال حکومت کرد، یاد می‌کند (همان: ۵۰۱). در مجمل‌التواریخ آمده‌است که: «و اردشیر را اندرین مدت بسیاری پادشاهانرا قهر کرد، و این همه کارش بدان تمام گشت [و ان کشتن] اردوان بود، بزرگتر پادشاهان ملوک‌الطوایف؛ آنک اقدم خوانندش، و چون اردشیر او را بدست خویش بکشت، اندر حرب خونش بخورد، و بر گردنش ایستاد، بعد از آنک سرش بلگد پست کرد و آن ساعت او را شهنشاخ خوانند. ... و حرب اردوان بظاهر نپاوند بودست که اردوان آنجا نشستی»، (مجم‌التواریخ والقصص، ۱۳۱۸: ۶۰-۶۱).

نتیجه‌گیری

با بررسی تحلیلی و انتقادی گزارش اشکانیانِ فارسنامه به چند نکته اساسی دست می‌یابیم. در فارسنامه به ارسال پیام مهم «اشک بن دارا» برای ملوک الطوایف و یاری خواستن وی از آنها در نبرد با رومیان و نگاهداشت حرمت وی اشاره شده است. در دیگر منابع به چنین پیغامی آنگونه که ابن‌بلخی آورده، اشاره نشده‌است. همانطور که پیش از این آوردیم گویا نامه‌ای از زبان اشک با ضمیر اول شخص مفرد بدین صورت که اشک، شاهان محلی را مورد خطاب قرار می‌دهد بوده است. در بررسی منابع گوناگون به چنین لحنی در پیوند با این موضوع دست نیافتیم. گمان می‌رود که این موضوع به این دلیل باشد که ابن‌بلخی از متونی که نامی از آن ها نبرده، بهره برده است و یا او به عنوان نویسنده فارسنامه تصمیم گرفته که با بررسی منابع گوناگون این مورد را با این لحن در کتاب خود به نگارش درآورد. فارسنامه گزارش می‌دهد که عیسی (ع) در دوره «شاپور بن اشکان» ظهور کرده است. در دیگر منابع همچون تاریخ پیامبران و شاهان حمزه اصفهانی و مجمل‌التواریخ والقصص به نبرد شاپور با رومیان اشاره می‌شود. با توجه به نبردهای بزرگ اشکانیان با رومیان در فرمانروایی «فرهاد چهارم» و نیز همزمانی تقریبی میلاد مسیح (ع) با فرمانروایی او، احتمال یکسان‌انگاری فرهاد چهارم با شاپور بن اشکان کم نیست. فرهاد چهارم در تاریخ واقعی اشکانیان و شاپور بن اشکان در گزارش ابن‌بلخی بلندترین دوره پادشاهی را دارا هستند؛ گزارش کوتاهی که فارسنامه از چگونگی به شاهی رسیدن «فیروز بن هرمز» می‌دهد، در منابع دیگر به‌ویژه تاریخ پیامبران و شاهان حمزه اصفهانی و تاریخ طبری که سرچشمه‌های اصلی گزارش ابن‌بلخی بوده‌اند، وجود ندارد. با بررسی گزارش پادشاهی «فیروز بن هرمز» و «خسرو بن ملادان» در فارسنامه، به مقام نایب‌السلطنگی پی می‌بریم. در تاریخ اشکانیان در چهار نمونه به این مقام بر می‌خوریم. نخست ملکه «رینو» که نایب‌السلطنه پسرش «فرهاد دوم» شد. دوم ملکه «موزا» در دوره سلطنت «فرهاد پنجم». نمونه سوم هنگامی که «ارد دوم» پسرش «پاکور» را نایب‌السلطنه کرد. و نمونه چهارم «پاکور دوم» که نایب‌السلطنه پدرش «بلاش اول» شد. در گزارش فارسنامه پس از «جودرز بزرگ اشغانان» به شاهی بنام «پیری اشغانی پسر جودرز بزرگ» اشاره شده است. نام این شاه در تجارب‌الامم مسکویه‌رازی هم آمده‌است. در دیگر منابع مانند طبری، مسعودی، مقدسی و فردوسی پس از گودرز به شاهی بنام «بیژن» اشاره شده‌است. با مبنا قرار دادن «جودرز بزرگ بن

اشغانان» که پدر «پیری» است، اگر گودرزی که در دیگر منابع آمده است را همین گودرز بپردازیم و شاهی که پس از او آمده است را مورد بررسی قرار دهیم، به این نکته پی می‌بریم که گذشته از نام شاهی که پس از گودرز آمده، نسبت این شاه با گودرز در منابع گوناگون به صورت پسر یا برادرزاده گودرز ضبط شده و همچنین مدت زمان فرمانروایی این شاه بیست تا بیست و یک سال است. در نهایت شاید بتوان اینگونه نتیجه گرفت که در فرایند نسخه‌برداری‌هایی که مورخان از کتابها داشته‌اند در ثبت این نام دچار اشتباه شده‌اند و به نام‌هایی مانند «پیری»، «بزان»، «نرسی»، «ویزن»، «بیژن»، «ونحن»، «ویجن»، «بیزن» و «نیزر» اشاره کرده‌اند. نام و نشان برخی شاهان اشکانی چون اشک، بلاش، خسرو، بلاشان، اردوان، خسرو و گودرز در فارسنامه را در سالشمار واقعی اشکانی می‌توان یافت. در مقابل شاهانی چون شاپور، بهرام، هرمز، نرسه و نرسی در تاریخ واقعی اشکانیان وجود خارجی ندارند. از آنجا که خدای‌نامه‌ها در دوره ساسانی نگارش و تدوین نهایی شده‌اند و گردآورندگان آن خاطره کاملاً روشنی از اشکانیان نداشتند، چنین نام‌هایی به گزارش خدای‌نامه و در نهایت منابع پس از اسلام مانند فارسنامه، راه پیدا کرده‌اند. روایت ابن بلخی درباره پادشاهانی چون اشک یکم، اشک دوم و اردوان چهارم با واقعیت تاریخ اشکانی همسانی نزدیکی دارد. در نهایت می‌توان اینگونه نتیجه گرفت که ابن بلخی با بررسی منابع گوناگونی که در اختیار داشته از جمله تاریخ طبری و تاریخ پیامبران و شاهان حمزه اصفهانی، کوشش کرده تاریخی به نسبت صحیح از اشکانیان ارائه دهد و تا اندازه‌ای در این راه کامیاب بوده‌است.

منابع

- ابن‌البلخی (۱۳۸۴)، *فارس‌نامه*، بسعی و اهتمام و تصحیح گای لیسترانج و رینولد الن نیکلسون، تهران: اساطیر.
- (۱۳۷۴)، *فارسنامه ابن بلخی*، تصحیح و تحشیه منصور رستگار فسایی، شیراز: بنیاد فارسی‌شناسی.
- (۱۳۴۳)، *فارسنامه ابن بلخی*، بکوشش علی نقی بهروزی، شیراز: انتشارات اتحادیه مطبوعاتی فارس.
- اسکات میثمی، جولی (۱۳۹۱)، *تاریخ‌نگاری فارسی (سامانیان، غزنویان، سلجوقیان)*، ترجمه‌ی محمد دهقانی، تهران: نشر ماهی.
- اسماعیل‌پور، ابوالقاسم (۱۳۸۲)، «افسانه سفر مانی به چین بر پایه فارسنامه ابن بلخی و شرفنامه نظامی»، *نامه‌باستان*، سال سوم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۲، صص ۲۹-۳۷.
- اسماعیلی، حسن و روزه زرین کوب (۱۳۹۰)، «شورش سلوکیه و پیامدهای آن در زمان اردوان دوم اشکانی»، *نشریه تاریخ ایران*، شماره ۶۸، تابستان و پاییز ۱۳۹۰، صص ۲۷-۴۶.
- اصفهانی، حمزه بن حسن (۱۳۴۶)، *تاریخ پیامبران و شاهان (سنی ملوک الارض و الانبیاء)*، ترجمه جعفر افشار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- البروک، اووه (۱۴۰۱)، *پارتیان*، ترجمه شاهین آریامنش، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، مرکز معرفی فرهنگی.
- آموزگار، ژاله (۱۳۹۸)، *تاریخ اساطیری ایران*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- برگ‌نیسی، کاظم (۱۳۹۹)، «ابن بلخی»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۳، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ص ۱۳۵.
- بلعمی، ابوعلی محمد بن محمد (۱۳۵۳)، *تاریخ بلعمی*، ج ۲، بتصحیح مرحوم محمدتقی بهار، بکوشش محمد پروین گنابادی،

تهران: کتابفروشی زوآر.

- بیات، عزیزالله (۱۳۶۳)، *شناسائی منابع و مآخذ تاریخ ایران از آغاز تا سلسله صفویه*، ج ۱، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۸۶)، *آثار الباقیه*، ترجمه اکبر داناسترشت، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- بیوار، ا. د. ه. (۱۳۸۹)، «تاریخ سیاسی ایران در دوره اشکانیان»، *تاریخ ایران کیمبرج (جلد سوم، بخش اول: از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان)*، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، صص ۱۲۳-۲۰۰.
- ترکمنی آذر، پروین (۱۳۹۱)، «بازیابی فرهنگ متعارف ایرانی در تاریخ‌نگاری ابن‌بلخی (حکمت عملی و فرهنگ شعوبیه)»، *دوفصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری دانشگاه‌الزهر*، سال بیست و دوم، دوره جدید، شماره ۹، پیاپی ۹۲، بهار و تابستان ۱۳۹۱، صص ۱-۱۹.
- تقی‌زاده، حسن (۱۳۴۹)، *فردوسی و شاهنامه او*، باهتمام حبیب یغمایی، تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی.
- ثعالبی مرغنی، حسین بن محمد (۱۳۷۲)، *شاهنامه کهن: پارسی تاریخ غررالسیر*، پارسی‌گردان محمد روحانی، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- خالقی‌مطلق، جلال و محمود امیدسالار (۱۳۹۱)، *یادداشت‌های شاهنامه (با اصلاحات و افزوده‌ها)*، ج ۱۰، بخش سوم، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی.
- خان‌مردادی، مژگان (۱۳۹۶)، «زنان خاندان سلطنتی در دوره اشکانی»، *فصلنامه علمی-پژوهشی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهر/س*، سال بیست و هفتم، دوره جدید، شماره ۳۶، پیاپی ۱۲۶، زمستان ۱۳۹۶، صص ۴۹-۶۷.
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۹۶)، «اشکانیان در حماسه ملی»، *تاریخ جامع ایران*، ج ۲، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی)، صص ۳۷۱-۴۲۰.
- دینوری، ابوحنفیه احمد بن داود (۱۳۷۱)، *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.
- رحمانی ولری، مهدی و منصور جغتایی (۱۳۸۳)، *تاریخ علمای بلخ*، ج ۳، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- رضائیان، علی (۱۳۸۰)، «ارزیابی موقعیت اسماعیلیان فارس در فارسنامه ابن بلخی»، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، خرداد و تیر ماه ۱۳۸۰، صص ۱۳۹-۱۴۴.
- شیپمن، کلاوس (۱۳۸۶)، *مبانی تاریخ پارتی: پژوهش تاریخی*، ترجمه شاهرخ راعی، تهران: کتاب سیامک.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹)، *تاریخ ادبیات در ایران (جلد دوم)*، تهران: انتشارات فردوس.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۲)، *تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الملوک*، ج ۲، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر.
- علم، محمدرضا و محمدعلی جودکی (۱۳۹۳)، «هویت ایرانی در اندیشه‌ی تاریخ‌نگاری ابن‌بلخی»، *مطالعات تاریخ فرهنگی: پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ*، سال ششم، شماره‌ی بیست و دوم، زمستان ۱۳۹۳، صص ۵۲-۲۱.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۴)، *شاهنامه*، دفتر ششم، بکوشش: جلال خالقی‌مطلق و محمود امیدسالار، نیویورک: بنیاد میراث ایران.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک ابن محمود (۱۳۶۳)، *تاریخ گردیزی*، به تصحیح و مقابله عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- مجمعل‌التواریخ و القصص (۱۳۱۸)، *بتصحیح ملک الشعراء بهار*، بهمت محمد رضائی، تهران: چاپخانه خاور.
- محمدی، لیلی (۱۳۸۲)، «فارسنامه و ابن بلخی»، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، مهر ماه ۱۳۸۲، صص ۵۴-۵۵.

- محمودی لاهیجی، سیدعلی (۱۳۹۹)، «مقایسه فهرست شاهان اشکانی در متن‌های تاریخی سده سوم تا پنجم ه.ق با تمرکز بر تفاوت روایت فردوسی، بیرونی و ثعالبی از شاهنامه فردوسی»، *جستارهای نوین ادبی*، شماره ۲۱۱، زمستان ۱۳۹۹، صص ۴۵-۶۸.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۶۵)، *التنبیه و الاشراف*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۲)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ج ۱، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مسکویه‌رازی، ابوعلی (۱۳۶۹)، *تجارب‌الامم*، ج ۱، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران: سروش.
- مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۷۴)، *آفرینش و تاریخ (مجلد اول تا سوم)*، مقدمه، ترجمه و تعلیقات از دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: نشر آگه.
- نادری، فرشید، زهره تقی‌پور بیرگانی (۱۳۹۸)، «بازسازی جنگ‌های اشکانیان با سلوکیان و رومیان در متون اسلامی»، *مجله مطالعات ایرانی*، سال هجدهم، شماره سی و ششم، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، صص ۲۶۹-۲۹۴.
- ندیم، مصطفی (۱۳۸۰)، «سخنی دیگر درباره ارزش تاریخی کتاب فارسنامه ابن بلخی»، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، اسفند ماه ۱۳۸۰، صص ۳۲-۳۳.
- ولسکی، یوزف (۱۳۸۳)، *شاهنشاهی اشکانی*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: ققنوس.
- یارشاطر، احسان (۱۳۸۹)، «تاریخ ملی ایران»، *تاریخ ایران کیمبریج (جلد سوم، بخش اول: از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان)*، گردآورنده: احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر، صص ۴۷۱-۵۸۷.
- Bosworth, C. Edmund. 1997. EBN AL-BALKI. *Encyclopedia Iranica*. I. Yarshater. Routledge & Kegan Paul. London. Boston and Henley. Vol. VIII, Fasc. 1, p. 4 <https://www.iranicaonline.org/articles/ebn-al-balki>.
- Shahbazi, A. Sh., 1986, "ARSACIDS vi. Arsacid chronology in traditional history, " *Encyclopaedia Iranica*, II/5, pp. 542-543, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/arsacids-vi> (accessed on 30 December 2012).